

MUSTAFA ARİF EFENDİ'NİN SELANİK YILLARI: XIX. YÜZYIL OSMANLI TAŞRASINDA BURJUVAZİNİN OLUŞUMUNA BİR ÖRNEK

Dilek Akyalçın Kaya*

Özet

Selanik şehri XIX. yüzyılın ikinci yarısında yoğun şekilde iktisadî ve toplumsal farklılaşmalara sahne oldu. Şehrin liman kenti olması sonucu ortaya çıkan ticarî gelişmeler; artülkesindeki tarımsal dönüşümü, sermaye birikimini, sanayi yatırımlarını (ve dolayısıyla burjuvazi ve işçi sınıflarının oluşumunu) beraberinde getirmiştir. Bu süreç sözünü ettiğimiz iktisadî ve toplumsal farklılaşmanın temelini oluşturmaktadır.

XIX. yüzyılda, özellikle liman kentlerinde gelişerek kendisini gösteren ticaret burjuvazisi üzerine ikincil literatürde çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalarda söz konusu edilen burjuvazi çoğunlukla Osmanlı tebaası Gayrimüslimler ve imparatorlukta yaşayan yabancılardan oluşmaktadır. Müslüman burjuvazi denildiğinde ise bürokrasi akla gelmektedir. Fakat bu yaklaşım artık eleştirilmeye ve terk edilmeye başlanmıştır. Son dönemlerde yapılan çalışmalar konunun etnik/dinî ayrımlardan çok daha karmaşık olduğunu göstermektedir. Mikro düzeyde kişisel defterler üzerinden bireylerin hayatları ele alınarak yapılan araştırmalar burjuvazinin tanımlanmasında etnik/dinî ayrımlardan ziyade iktisadî/toplumsal farklılıkların daha belirleyici olduklarını, sınırlı da olsa, gözler önüne sermektedir.

Bu makalenin amacı XIX. yüzyılda Selanik'te yaşanan iktisadi ve toplumsal dönüşümlerin Selanikliler üzerindeki etkilerini analiz etmek ve Osmanlı taşrasında burjuvazinin oluşum sürecini ele almaktır. Bunu yapmak için Dönme kökenli Mustafa Arif Efendi'nin kişisel defterinden yola çıkarak diğer arşiv belgeleri ışığında XIX. yüzyılın ikinci yarısında taşralı bir gencin ne tür imkânlarla sahip olabileceği, bu imkânları nasıl değerlendirebildiği ve netice itibarıyla kendisine nasıl bir yol çizdiği ele alınacaktır. Bu analiz Dönme kökenli insanların sadece ticaret ile uğraşan büyük burjuvazi üyeleri olmadığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Ayrıca Osmanlı burjuvazisinin gelişimini süreç olarak ele alarak grubun Müslüman bürokrat/Gayrimüslim tüccar ayrımından çok daha karmaşık toplumsal gerçeklikler içerdiğinin altını çizmektedir.

Anahtar Sözcükler: Selanik, Burjuvazi, Mustafa Arif Efendi, mikro analiz, toplumsal ve iktisadi dönüşüm.

* Dr., *Araştırmacı*.

Mustafa Arif Efendi's Years in Salonica: An Example of the Making of Bourgeoisie in An Ottoman Province in the Nineteenth Century

Abstract

The city of Salonica lived through a profound social and economic differentiation throughout the second half of the nineteenth century. One of the primary reasons of such differentiation was the commercial expansion due to its geographical position as a port-city. Together with this characteristic several other factors also played a significant role on the social and economic differentiation between urban factory workers and the emerging bourgeoisie: the agricultural transformation of its hinterland, capital accumulation thanks to commercial wealth and its investment in industry, etc.

The secondary literature contains various studies on the emerging commercial bourgeoisie in the port cities during the nineteenth century. These studies argue that this bourgeoisie was comprised of the Ottoman non-Muslims and foreigners living in the Empire. According to this approach, when dealing with the Muslim bourgeoisie, there is a need to refer to the bureaucracy and/or administration. However recent studies on the subject criticized these theoretical frameworks demonstrating that such divisions along ethnic and/or religious lines fall short to analyze the much more complex social structure of the Ottoman society. Though still limited in number, there are increasingly more studies focusing on the characteristics of the bourgeoisie, its lifestyle, etc. through personal notebooks, journals and diaries.

This article aims to analyze the effects of social and economic transformations that Salonica underwent in the nineteenth century upon its inhabitants and to examine the making of bourgeoisie in an Ottoman provincial town through the personal notebook of Mustafa Arif Efendi, a Sabbatian. It deals with his life course and how it was affected by the social and economic transformations of his time. It argues that contrary to the commonly held view in the secondary literature Sabbatians were actually not a homogenous group comprised of individuals who were part of the well-off grand bourgeoisie dealing with international trade. Moreover it also claims that an analysis of the making of the Ottoman bourgeoisie during this period reveals the underlying elements of the social change as well as the complex nature of the Ottoman social structure in the nineteenth century.

Keywords: Salonica, Bourgeoisie, Mustafa Arif Efendi, microanalysis, socio-economic transformation.

Giriş

Bu makale XIX. yüzyılın ikinci yarısında Selanik'te yaşayan Mustafa Arif Efendi'nin tuttuğu defter üzerinden Osmanlı İmparatorluğu taşrasında oluşmaya

başlayan burjuvaziye inceleme amacı taşımaktadır.¹ Mustafa Arif Efendi 1852 yılında Selanik'te doğmuş ve 1941 yılında İstanbul'da vefat etmiş Dönme kökenli² bir Osmanlı tebaasıdır.³

Kaynakların tanıtımı: Çalışmamızın temel kaynağı Mustafa Arif Efendi'nin 1867-1933 yılları arası tutmuş olduğu notlardan oluşan ve hayatının özellikle Selanik bölümünü içeren defterdir. Mustafa Arif Efendi'nin defteri sadece Osmanlı tarihi çalışmaları bağlamında nadir bir kaynak olduğu için değil, aynı zamanda içerdiği bilgiler açısından da önem taşımaktadır. 93 varaktan oluşan defterin bütün sayfaları numaralandırılmış olup sonradan kopartılmış sayfa bulunmamaktadır. Defter, sayfa numarası [varak-'aded] ve içindekiler [nev'-i mündericat] olmak üzere iki kolondan oluşan fihrist ile başlamaktadır. Bu bölümde sadece varak 1'in karşısında "*tercüme-i halim, tarz-ı hayatım, iştiğalim*" ve varak 67'nin karşısında "*Mısrı Valisi Mehmed Ali Paşa*" yazılmış ve diğer varak numaralarının karşılıkları boş bırakılmıştır. Defterdeki notlar üç ana bölümden oluşmaktadır: 1. Hayatını anlattığı bölümler, 2. Şiirler, 3. Tarihi olaylar. Bunların yanı sıra hepsinden bağımsız olarak bir soyağacı bulunmaktadır.

Mustafa Arif Efendi defterine hayatını anlattığı bölüm ile başlamış, şiirleri defterin arka tarafına ana metni bozmayacak şekilde topluca yazmıştır. Tarihsel olaylar ya da önemli şahsiyetler için belirlediği bölümler de ayrı olarak defterin başka tarafında kendilerine yer bulmuştur. Soyağacı da aynı şekilde bütün diğer yazılardan bağımsız olarak defterin ortasında bulunmaktadır. Bu durum defterin ayrı ayrı bölümler halinde kurgulandığını göstermektedir.

Hayatını anlattığı bölümlerde ise üç temel konu göze çarpmaktadır: İş hayatı, ailesi ve Avrupa seyahati. Mustafa Arif Efendi defterinde özellikle iş hayatı ile ilgili pek çok ayrıntı not etmiştir: yaptığı işleri, iş değiştirmelerini, iş gezilerini,

¹ Dedesinin defterini benimle paylaşan ve bu makalede ele alınmasına vesile olan Bilgi Kenber'e teşekkürü borç bilirim. Bu makalede Mustafa Arif Efendi'nin hayatı Selanik'in Yunanistan'a geçiş tarihi olan 1912'ye kadar ele alınacaktır.

² Dönmeler, XVII. yüzyıl ortasında yaşamış ve kendisini Mesih ilan etmiş Sabatay Sevi'nin takipçileridir. Sabatay Sevi'nin ölümünden sonra büyük çoğunluğu Selanik'e yerleşmiş, burada Yakubi, Kapancı ve Karakaş olmak üzere üç ayrı kola ayrılarak varlıklarını devam ettirmişler ve Yunanistan-Türkiye nüfus mübadelesine kadar bu şehirde yaşamışlardır. Mustafa Arif Efendi'nin ne defterinde ne de başka arşiv kaynaklarında Dönmeliğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Torunu Bilgi Kenber de aile içinde bu bilginin yaşatılmadığını belirtmektedir. Ancak kurulan evlilik ve aile bağlarından anladığımız kadarıyla Mustafa Arif Efendi Dönmelerin Yakubi kanadından gelmektedir. XIX. yüzyılda Selanik'te yaşayan Dönmeler ile ilgili bkz. Dilek Akyalçın Kaya, *Les Sabbatéens saloniens (1845-1912): des individus pluriels dans une société urbaine en transition*, basılmamış doktora tezi, EHESS-Paris 2013; Marc David Baer, *The Dönme. Jewish converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*, Stanford 2010; Cengiz Şişman, *The Burden of Silence: Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Dönmehs*, Oxford 2015. Dönme terimini büyük harf ile yazma sebebim bu kişileri bireysel olarak Müslümanlığı seçenlerden ayırma amacı taşımaktadır.

³ Mustafa Arif Efendi'nin defteri yıllarca bir sandıkta durduktan sonra torunu Bilgi Kenber tarafından keşfedilmiştir. Şu anda bu defter üzerinden Bilgi Kenber ve tarafımca Mustafa Arif Efendi'nin hayatına dair bir kitap hazırlanmaktadır.

ortaklıklarını, maaşlarını ayrıntılı olarak ele almıştır. Ailesi ile ilgili olan bölümler, evlilik tarihi kaydıyla başlayıp çocuklarının doğum ve ölüm haberleri ile sınırlı kalmaktadır. Bunların haricinde defterde ailesine dair başka bilgi bulunmamaktadır. Hayatı hakkında kaydettiği son konu Avrupa seyahatidir.

Defter, Mustafa Arif Efendi'nin edebiyata olan merakını da açık şekilde görmemizi sağlamaktadır. Aile üyelerinin ve dostlarının doğum ve ölüm tarihleri için yazdığı şiirlerin yanı sıra beğendiği şiirleri ve özlü sözleri de defterine kaydetmiştir. Son olarak defterdeki üçüncü ana başlık tarihi olaylar ve önemli şahsiyetleri anlattığı ya da anlatmayı kurguladığı bölümlerdir. Belirtmeye değer bulunduğu önemli olayların çoğu Selanik tarihi ile ilgili olup daha genel tarihe ilişkin olarak sadece sultan değişikliğini defterine aldığını görmekteyiz. Önemli şahsiyetler bölümünde ise yalnız Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın yer alması bu bölümün yarıda kaldığı izlenimini vermektedir.

Bu çalışmamızda Mustafa Arif Efendi'nin defterine "*tercüme-i halim, tarz-ı hayatım, iştiğalim*" ana başlığı altında dâhil ettiği iş hayatı üzerine yoğunlaşacağız. Defterdeki bilgiler hem Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul) hem de Tarihî Makedonya Arşivi'nden (Selanik) çıkarılan belgelerle desteklenecektir.

Metodoloji ve teorik çerçeve: İster elit ya da eşraf isterse burjuva olarak tanımlansın XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi ve sosyal olarak kendini içinde yaşadığı toplumun diğer kesimlerinden ayırtıran bir grup oluştuğunu ve bu grubun içindeki bireylerin zaman içinde belli davranış kalıpları geliştirdiğini belirtmek mümkündür. Ancak ne grubun kendisi ne de söz konusu davranış kalıplarının yapısı homojendir. Her bireyin gruba katılma ve davranış kalıplarını kendi hayatlarında içselleştirme süreci farklılık gösterir. Farklılığın nedenlerinden bazıları, bireysel, ailevi ya da benzeri özelliklerden kaynaklanırken diğerleri ise daha genel toplumsal ve iktisadi dönüşümlerden ne oranda etkilendikleri ile doğrudan bağlantılıdır. Farklı nedenler bir yandan bireyin hayat güzergâhını şekillendirmekte diğer yandan ait olduğu toplumsal kategorinin sınırlarını ve içeriğini oluşturmaktadır. Mikro düzeyde yapılan araştırmalar bireyi hem dönüşen hem de dönüştüren olarak incelemeye, bireyin içinde yaşadığı toplumu daha dinamik bir yapı olarak ele almamıza fırsat tanımaktadır.⁴

Mikro analiz metodu insanların ait oldukları toplumsal kategoriyi sabit olarak ele almak yerine toplumsal değişimin dinamik bir süreç olduğunu vurgulamamıza katkı sağlamaktadır. Mustafa Arif Efendi'nin XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başında Selanik'te oluşmaya başlayan burjuvaziye ait özellikler taşıdığını savunmakta ve söz konusu toplumsal kategorinin özelliklerini Mustafa Arif Efendi'nin hayatı üzerinden analiz etmeyi hedeflemekteyiz. Ayrıca Mustafa Arif Efendi'nin bu sınıfa ne şekilde dâhil olduğu sorusunu cevaplama amacı taşımaktayız. Diğer bir deyişle

⁴ Bkz. Dilek Akyalçın Kaya, *Les Sabbatéens saloniens*, özellikle 3. Bölüm: "Les peres et les fils", s. 158-215.

onu peşinen burjuva olarak tanımlayıp hayatını incelemek yerine onun burjuvalaşma sürecini analiz etmekteyiz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda burjuvazi çalışmaları denince akla ilk gelen - makro düzeyde iktisat temelli- iki teorik çerçeve bulunmaktadır: Çağlar Keyder'in "komprador burjuvazi"si ve Fatma Müge Göçek'in "ticari ve idari burjuvaziler"i.⁵ İki teorik çerçeve de sonraki çalışmalarda eleştirilmiştir.⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda burjuvazinin etnik ve dini olarak parçalanmış yapısına vurgu yapılması eleştirilen noktaların başında yer almaktadır. İki çalışmada da çizilen resme göre Gayrimüslimler ticari burjuvaziyi oluştururken Müslümanlar idari ya da bürokratik burjuvaziye hâkimdirler. Bu parçalanmış yapı, bir "Osmanlı burjuvazisi"nden bahsetmemizi imkânsız hale getirecek kadar keskindir.⁷ Keyder'in tanımladığı komprador burjuvazi Osmanlı Devleti'nde yaşayan Gayrimüslimlerin yabancılarla Osmanlı üreticileri arasında oynadıkları ticari aracılık rolü bağlamında gelişmiştir ve Müslümanlar grubun içinde yer almazlar. Son olarak komprador burjuvazi tamamen Osmanlı Devleti'nin dünya ekonomisine entegrasyonu çerçevesinde değerlendirilmiş, bu gelişim sadece dış etkenlere bağlı olarak resmedilmiş ve iç dinamikler göz ardı edilmiştir.

Makroekonomik yaklaşıma karşılık olarak François Georgeon ve Paul Dumont'un makalesi İstanbullu Said Bey'in defteri üzerinden hayatını incelemeye yönelik bir mikro analiz çalışması olarak dikkat çekmektedir.⁸ Said Bey'in tuttuğu hesap defterindeki gelir ve giderler aslında hayatını oluşturan temel öğeleri tarihçilere sunarak XX. yüzyıl başında İstanbul'da burjuva hayatının içeriğini gözler önüne sermektedir. Georgeon ve Dumont, Said Bey'in hayatını hesap defterinden yola çıkarak inceleyip onun İstanbul burjuvazisinin tipik bir örneği olduğunun altını çizmişlerdir. Bu çalışma her ne kadar Edhem Eldem'in de belirttiği gibi uzun süre tekil kalsa da metodolojisinin yanı sıra kullanılan kaynak ile Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyıldaki burjuvaziye dair araştırmalara ilham kaynağı olmuştur. Edhem Eldem'in yine aynı yüzyılın ortasında İstanbullu Mehmed Cemal Bey tarafından tutulan hesap defteri üzerinden hayatını inceleyen çalışması da

⁵ Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development*, Londra, NY 1987; Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire. Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford 1996.

⁶ Burada Edhem Eldem'in eleştirilerinin bir özeti yer almaktadır, ayrıntıları için bkz. Edhem Eldem, "[A Quest for] the Bourgeoisie of Istanbul: Identities, Roles, and Conflicts", *Urban Governance under the Ottomans. Between Cosmopolitanism and Conflict* içinde, yayına hazırlayan: Ulrike Freitag ve Nora Lafi, Londra, NY 2014, s. 159-186. Keyder'in "komprador burjuvazi"sinin eleştirisi için ayrıca bkz. Haris Exertoglou, "The development of a Greek bourgeoisie: investment patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: politics, economy, and society in the nineteenth century* içinde, yayına hazırlayan: Dimitri Gondicas ve Charles Issawi, Princeton, NJ 1999, s. 89-114.

⁷ Etnik ve dini ayrımlar yerine kapsayıcı "Osmanlı burjuvazisi"nin incelenmesi gerektiğine dair bkz. Edhem Eldem, "[A Quest for]", s. 173.

⁸ Paul Dumont ve François Georgeon, "Un bourgeois d'Istanbul au début du XXe siècle", *Turcica* 17, 1985, s. 127-182.

mikro yaklaşıma örnek gösterilebilir.⁹ Eldem, benzer şekilde Mehmed Cemal Bey'in hesap defterinden yola çıkarak evini, ailesini, gelirlerini, harcamalarını ve yatırımlarını incelemiştir. Bu analiz sadece Müslüman burjuvanın varlığını ortaya koymakla kalmayıp aynı zamanda onların Rum, Ermeni ve Yahudi burjuvalarla düşündüğümüzden çok daha fazla ortak mekân ve kültürü paylaştıklarını ortaya koymaktadır.

Mikro analiz metodu kullanılarak yapılan araştırmalar bu makalenin ilham kaynağını oluştursa da çalışmamız bunlardan üç noktada ayrılmaktadır. Öncelikle Eldem'in analizinde Keyder ve Göçek'in makroekonomik teorileri eleştirilirken mikro analiz çerçevesinde kültür ve zihniyet/düşünce yapısı ön plana çıkarılmaktadır ve sadece iktisadi temelli bir resmin yanıltıcılığına vurgu yapılmaktadır.¹⁰ Ancak belgelerin elverdiği ölçüde bunların hepsinin bütün olarak incelenmesi bireyin ve ait olduğu toplumsal kategorinin öğelerinin karmaşıklığını ortaya koyabilmemiz açısından önem taşımaktadır. Bahsi geçen kültür ve zihniyet öğelerinin maddi altyapısının nasıl şekillendiğini incelemek yine burjuvazinin oluşum sürecine dair önemli ipuçları sunacaktır. Mustafa Arif Efendi'nin mesleki kariyerine ve yatırımlarına odaklanmamızın nedeni tam olarak bundan kaynaklanmaktadır.

İkinci olarak her iki çalışma da İstanbul'da yaşayan burjuvaların hayatını incelemektedir. Bunlara ek olarak taşra hayatına odaklanmak Said Bey ve Mehmed Cemal Bey'in hayatlarında olmayan bir unsur ortaya çıkarmaktadır: İstanbul'un önemi. Gerçekten de İstanbul'daki burjuvanın referans noktası Avrupa iken taşradaki burjuvanın hayatında hem İstanbul hem de Avrupa önemli referans noktaları olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹

Bu çalışmaların Osmanlı burjuvazisinin üyelerinin hayatlarını ve dolayısıyla ait oldukları toplumsal kategorinin temel unsurlarını anlamamıza yaptığı katkıların önemi şüphesizdir. Ancak her iki örnekte de önceden tanımlı toplumsal kategori olarak burjuvazinin üyeleri olan Said Bey ve Mehmed Cemal Bey'in hayatı incelenmiş, doğrudan burjuva öğeler ortaya konmuştur. Fakat böyle yapmakla burjuvazinin oluşum süreci göz ardı edilmiştir. Hâlbuki bireyin içinde yaşadığı toplumun geçirdiği dönüşüm ve bu dönüşümün insanların hayatı üzerindeki etkilerini incelemek ve dönüşümlerden etkilenen bireyi dönüştüren olarak ele almak

⁹ Edhem Eldem, "Un bourgeois d'Istanbul au milieu du XIXe siècle. Le livre de raison de Mehmed Cemal Bey, 1855-1864", *Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie. Etudes Réunies pour François Georjon* içinde, yayına hazırlayan: Nathalie Clayer ve Erdal Kaynar, Paris 2013, s. 373-406. Edhem Eldem'in bu konudaki başlıca çalışmaları için bkz. Edhem Eldem, "İstanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie", *Boğaziçi Journal, Review of Social, Economic and Administrative Studies*, 11 (1-2), 1997, s. 53-98; Edhem Eldem, "[A Quest for]", s. 159-186.

¹⁰ Eldem, [A Quest for], s. 159.

¹¹ Watenpaugh da Halep'teki burjuvaların hem Avrupa'yı hem de İstanbul'u kendilerine örnek adıklarından bahsetmektedir. Bkz. Keith David Watenpaugh, *Bourgeois Modernity, Historical Memory, and Imperialism: the Emergence of an Urban Middle Class in the late Ottoman and inter-war Middle East Aleppo, 1908-1939*, Los Angeles, 1999, s. 2.

gerekir. Böyle bir bakış açısı, incelenen bireyin ve onun parçası olduğu toplumsal kategorinin sınırlarının karmaşıklığını, çoğulluğunu ve geçirgenliğini görmemiz açısından da önemli avantajlar sağlayacaktır. Özetle bu makalenin amacı, burjuvaziyi sabit olarak ele almak yerine oluşum sürecine odaklanmaktır.

Öncelikle Selanik'te yaşanan iktisadi ve toplumsal dönüşümün özetini sunduktan sonra Mustafa Arif Efendi'nin hayatını ele alarak bu dönüşümün izlerini şehir sakinlerinin hayatları üzerinden takip etmeye çalışacağız.

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Selanik Şehri

Bu makalede XIX. yüzyılın ikinci yarısına odaklanmamızın tek nedeni defterin söz konusu dönemde tutulmuş olması değildir. Tanzimatla birlikte ortaya çıkan ve iktisadi ve toplumsal hayatın her alanına yayılan reformlar etkilerini Selanik gibi taşra şehirlerinde yüzyılın ikinci yarısında göstermeye başlamıştır. İktisadi, toplumsal, idarî, hukukî ve kentsel reformlar etkilerini yavaş yavaş hissettirecek ve şehir sakinlerinin hayatlarını dönüştürecektir.¹²

Bu dönem boyunca Selanik'in nüfusu iktisadi ve siyasi gelişmelere koşut olarak hızlı bir büyüme göstermiş, yeni gelenlerin yerleşmeleri için mekânlara duyulan ihtiyaç surların yıkılarak kentnin genişlemesine neden olmuştur. Surların yıkılması sadece şehrin topografyasını değil, insanların Selanik'i kullanımlarını da dönüştürmüştür. Yeni gelenlerin bazıları şehir içine yerleşirken diğerleri de kendilerine kuzeydeki banliyölerde yer bulmuş, buna paralel olarak zengin kesim yıkılan surların doğusunda kalan bölgede kurulmakta olan mahalleye yerleşerek merkezin karışıklığından kurtulmaya çalışmıştır. Böylece mekânsal ayrışma kent dokusuna hâkim olacaktır.

Mekânsal dönüşüm limanın yenilenmesi ve demiryolunun yapılması ile daha da belirgin hale gelmiştir. Altyapı gelişmeleri şehir sakinlerini hem İstanbul'a hem de Avrupa şehirlerine bağlayarak ekonomik büyümeye katkı sağlamıştır. Aslında her iki gelişme de ihracata yönelik tarımdaki değişimlere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Ticarete bağlı iktisadi büyüme çeşitli sanayilerde yatırımcı sayısının artmasını beraberinde getirmiştir. Dahası iplik ve un fabrikalarının gelişmesi işçilerin sayısının da artmasına yol açmıştır.¹³ XIX. yüzyılın sonunda Selanik yüksek sayıda işçi barındırması açısından diğer Osmanlı şehirlerinden ayrılmaktadır.

¹² Burada kısa bir özeti sunulan reformlar ve Selanik üzerindeki etkileri üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Örnek olarak bkz. Meropi Anastasiadou, *Salonique 1830-1912: une ville ottomane à l'âge des réformes*, Leiden, 1997; Mark Mazower, *Salonica City of Ghosts Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, London 2004; Alexandra Yerolympou, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, Selanik 1996; Vassilis Demetriadis, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Selanik 1983 [Yunanca]; Vassilis Gounaris, *Steam over Macedonia. 1870-1912: Socio-economic Change and the Railway Factor*, Boulder 1993.

¹³ Selanik'teki işçiler hakkında bkz. Donald Quataert, "Premières fumées d'usine. Some general factors favoring the Development of Industry in Salonica", *Workers, Peasants and Economic Change*

Aynı dönemde, merkezi idarenin taşrayı daha verimli şekilde kontrol etme arzusu vilayetlerin idari yapısının yeniden düzenlenmesine neden olmuştur. Düzenleme o zamana kadar merkez ile taşrayı birbirine bağlayan yerel araçları kaldırarak onların yerine bütün imparatorlukta doğrudan merkezi idareye bağlı yeni büroların kurulmasını öngörmekteydi. Yerel idarede açılan yeni büroları dolduracak nitelikli eleman ihtiyacı gelişmekte olan ticaret sektöründeki nitelikli eleman ihtiyacı ile birleşince merkezi idare ve şehrin zenginleri eğitim alanında reformlara girişmiştir. Bu reformlar gençleri teknik donanımlı ve Fransızca bilen bireyler olarak yetiştirerek söz konusu yerel idare bürolarının ve ticarethanelerin beyaz yakalı nitelikli işgücü ihtiyacını karşılama amacı taşımıştır.

Bütün bu gelişmeler Selanik'in toplumsal yapısının derinden dönüşümüne neden olmuştur. Bunlardan faydalanabilen bir kesim hayat tarzları ile (yabancı dil bilme sayesinde Avrupa ile daha kolay ilişki kurmaları, yeni kurulan kulüplerde boy göstermeleri, yurtdışı seyahatleri, balolara katılmaları, Selanik'in şık mahallesine yerleşmeleri) kendilerini Selanik toplumunun diğer kesimlerinden zaman içinde ayırtmaya başlamıştır. Bu ayırıştırma toplumu yatay kesen geleneksel dini ve etnik ayırışmadan farklı olarak toplumsal ve iktisadi temelli olup Selanik toplumunu dikey olarak kesmekteydi. Yani söz konusu toplumsal kesim din ve etnik kökenden bağımsız olarak ortak kültür etrafında birleşmişti. Bu paydaşlık hem yaşadıkları mahallelerde hem de sosyal hayatlarında gözlenebilmekteydi. Çalışmamız Mustafa Arif Efendi'nin hayatından hareketle hem bu grubun oluşma hikâyesini hem de gruba mensup bireylerin hayatlarının nasıl dönüştüğünü incelemektedir.

Mustafa Arif Efendi'nin Hayatı

Mustafa Arif Efendi'nin ailesi: Mustafa Arif Efendi'nin defterinde ailesine dair bilgi içeren tek parça soyağacıdır.¹⁴ Defterin 33. varlığında ana metinden bağımsız şekilde yer alan soyağacı Mustafa Arif Efendi'nin kendi eliyle eski bir soyağacıdan kopyalanmış izlenimi uyandırmaktadır. Defterde soyağacının neden tutulduğuna ya da Mustafa Arif Efendi'nin soyağacını neden defterine geçirdiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak Dönme kökenli ailelerin tuttuğu soyağaçları birkaç makalenin konusu olmuştur.¹⁵ Giacomo Saban'ın incelediği soyağacının metninde bir babanın oğluna miras olarak soyağacını bıraktığı belirtilmektedir. Soyağaçlarının şimdiye kadar Müslüman ya da Yahudiler tarafından tutulduğuna dair bilgimiz

in the Ottoman Empire, 1730-1914 içinde, İstanbul 1993, s. 159-173; Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge, 1993. Selanik'teki sanayi dallarının gelişimine dair bkz. Donald Quataert, "Industrial Working Class of Salonica, 1850-1912", *Jews, Turks, Ottomans. A shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century* içinde, yayına hazırlayan: Avigdor Levy, New York 2002, s. 196-211; Vassilis Gounaris, *Steam over Macedonia*, s. 139-143.

¹⁴ Mustafa Arif Efendi Defteri [bundan böyle MAED], varak 33.

¹⁵ Giacomo Saban, "Sabbatean Genealogical Trees", *Kabbalah* 4, 1999, s. 61-74; Ilgaz Zorlu, "Sabetayıcı Kültüre ait Üç Soy Ağacı Belgesi", *Evet, Ben Selanikliyim. Türkiye Sabetayıcılığı*, 5. Baskı, İstanbul 1998, s. 33-35.

olmadığı için Saban bu geleneğin Dönmelere ait olduğunu savunmaktadır.¹⁶ Aslında vakıflar için soyağacı tutma gerekliliğini göz önünde bulundurmamak gerekir. Çünkü vakıf yönetiminin ailenin hangi koluna ve o kolda hangi üyeye geçeceğini belirlemek amacıyla soyağaçları tutulmuştur.¹⁷ Ilgaz Zorlu'nun çalışmasında ise Sabatay Sevi sonrasında soyağacı tutma geleneğini her Dönme ailenin benimsediği belirtilmektedir.¹⁸ Zorlu bunun nedeninin Yahudi kökenini korumak, zaman içinde ortaya çıkabilecek karma evlilikleri ve kan değişimlerini belirlemek olduğunu savunmaktadır. Saban da bu görüşe benzer bir şekilde Sabatay Sevi'nin onsekiz kuralından onyedincisi olan kendilerinden başkasıyla evlenmemek emrine uyduklarını göstermek amacıyla tutulmuş olabileceği görüşünü savunmaktadır.¹⁹ Defterde not edilen soyağacı ile birlikte Mustafa Arif Efendi'nin kendisinden önceki beş nesil hakkında bilgi sahibi olduğu, soy ile ilgili bilgilerin korunduğu ve aile içinde aktarıldığı ve Mustafa Arif Efendi'nin de bu geleneğin parçası olarak bunu devam ettirmek amacıyla soyağacını defterine kopyaladığı açıktır. Sadece erkeklerin yer aldığı soyağacını kimin hazırladığı bilinmese de Mustafa Arif Efendi'nin kendi döneminde yaşayan aile üyelerini bildiği kadarıyla dâhil ettiği ve sonrasında kendi çocuklarını da soyağacına ilave ettiği ve ölenlerin üzerine “fevt” yazdığı görülmektedir.

Mehmed Çelebi'nin oğulları Mustafa Çelebi ve İsmail Ağa ailenin iki kolunu oluşturmuş ve Mustafa Arif Efendi Mustafa Çelebi tarafından dördüncü kuşak torunu olarak dünyaya gelmiştir. Yine soyağacından devam edersek baba tarafından dedesi H. 1170 [M. 1756/57] yılında doğan Abdülhalim Ağa'dır. Abdülhalim Ağa'nın üç erkek çocuğu olmuştur: Osman Sırrı, Abdülkerim Ağa ve Mehmed Efendi. Mustafa Arif Efendi'nin babası H. 1208 [M. 1793/94] yılında doğmuş “Mısır valisi Mehmed Ali Paşa serkâtibi ve Sirozî Ömer Paşa divan kâtibi Osman Sırrı Efendi”dir. Amcaları ise Abdülkerim Ağa (H. 1217 [M. 1802/03] doğumlu) ve mal kâtibi Mehmed Efendi'dir (H. 1213 [M. 1798/99] doğumlu). Mustafa Arif Efendi'nin hatıralarında babası ve amcaları hakkında başka bilgi bulunmamakla birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız çalışma ile Mustafa Arif Efendi'nin ailesinin Selanik'teki hayatı hakkında daha fazla ayrıntıya ulaşabildik.

XIX. yüzyıl ortasında tutulan temettuat [vergi] ve nüfus kayıtlarına²⁰ göre Osman Sırrı, Mehmed Efendi ve Abdülkerim şehrin kuzey batısında bulunan ve

¹⁶ Saban, “Sabbatean Genealogical”, s. 67.

¹⁷ Olivier Bouquet, “Comment les grandes familles ottomanes ont découvert la généalogie”, *Cahiers de la Méditerranée*, Penser en exil. Les Grandes familles en Méditerranée orientale, no 82, Haziran 2011, s. 297-324.

¹⁸ Zorlu, “Sabetaycı kültüre”, s. 34.

¹⁹ Saban, “Sabbatean Genealogical”, s. 65.

²⁰ Selanik temettuat ve nüfus defterlerinin analizi hakkında bkz. Dilek Akyalçın Kaya, *Les Sabbatéens saloniens*, Bölüm 1: “Salonique au milieu du XIXe siècle”; Dilek Akyalçın Kaya, “Les conditions économiques et les caractéristiques démographiques des Juifs saloniens au milieu du XIXe siècle”, *Salonique. Ville juive, ville ottomane, ville grecque* içinde, yayına hazırlayan: Esther Benbassa, Paris 2014, s. 19-48.

kayıtlarda “Müslüman mahallesi” olarak tanımlanan mahallelerde oturmaktaydı. Mustafa Arif Efendi’nin babası Osman Sırrı Hacı İskender Mahallesi’nde, büyük amcası mal kâtibi Mehmed Efendi Kazzaz Hacı Mustafa Mahallesi’nde ve küçük amcası Abdülkerim ise Yılan Mermeri Mahallesi’nde yaşamaktaydı.²¹ Bu mahalleler Vassilis Demetriadis’in XX. yüzyıl başı Selanik şehri için hazırladığı haritada da görüldüğü üzere sınırdıştırlar.²² Dönmelerin oturdukları mahalleler içinde ikincil literatürde Yılan Mermeri Mahallesi’nin adı geçerken diğer iki mahalle belirtilmemiştir. Ancak söz konusu mahallelerin “Dönme” mahallesi olarak ele alınması dönemin yaşantısını yansıtmaktan uzak bir genelleme olacaktır. Üç kardeşin farklı mahallelerde oturduklarını göz önünde bulundurarak Dönmelerin ya da daha özel olarak Yakubilerin kendilerine ait sınırları kesin çizgilerle ayrılmış mahalleleri olmadığı belirtilebilir. Ancak aynı zamanda birbirinden çok uzakta olmayan yerlerde ortak yaşam kurmuş olabilecekleri de göz ardı edilmemelidir. Söz konusu mahallelerin hemen güney sınırında bulunan Sarı Hatib ve Şahabeddin mahallelerinde de Yakubi kökenli Dönmeler oturmaktadır.²³ Aslında Mustafa Arif Efendi’nin geniş ailesi her ne kadar aynı mahallede oturma da birbirlerinden çok uzakta yaşamıyorlardı ve büyük ihtimalle hem Müslüman hem de Yakubi aileler ile çevrelenmiş durumdaydılar.

Mustafa Arif Efendi babasını soyağacında “Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa serkâtibi ve Sirozî Ömer Paşa divan kâtibi” olarak tanımlamıştır, dönemin vergi ve nüfus kayıtlarında da “erbâb-ı kitâbetden” olarak belirtilmiştir. Amca Mehmed Efendi de soyağacında “mal kâtibi” olarak belirtilirken kayıtlarda o da “erbâb-ı kitâbetden” olarak kaydedilmiştir. Diğer amca Abdülkerim ise temettuat ve nüfus kayıtlarında “adi hizmetkâr/bacacı” olarak kayıtlıdır.

Kâtiplik XIX. yüzyıl ortasında tutulan kayıtlarda Selanik’te 83 kişinin icra ettiği bir meslekti. İçlerinde çeşitli dinlere mensup insanlar bulunmakla birlikte Müslümanlar çoğunluğu oluşturmaktadır. Yıllık ortalama gelirlerinin diğer mesleklere göre yüksekliğinden ve okuma-yazma gerektirmesinden dolayı şehrin sosyo-ekonomik yapısı içinde kâtipler önemli bir yere sahiptir. Osman Sırrı Efendi’nin kitabetten kazandığı tahmini yıllık geliri 500 guruş, Mehmed Efendi’nin ise 1000 guruş olarak kaydedilmiştir.

Vergi kayıtlarında söz konusu olan “adi hizmetkâr” vasıfsız işçi anlamında kullanılmaktadır. Abdülkerim nüfus kayıtlarında ise “bacacı” olarak kaydedilmiştir. Şehirde kayıtlı 580 adi hizmetkar arasında bulunan Abdülkerim kardeşlerinininkinden farklı bir sosyo-ekonomik profil çizmektedir. 150 guruş olarak kaydedilen yıllık

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi [bundan sonra BOA], ML.VRD.TMT 11487, “Hacı İskender Mahallesi”, s. 56; ML.VRD.TMT 11654, “Yılan Mermeri Mahallesi”, s. 57 ve “Kazzaz Hacı Mustafa Mahallesi”, s. 104; BOA, NFS.d 4971, “Hacı İskender Mahallesi”, s. 13, “Yılan Mermeri Mahallesi”, s. 15, “Kazzaz Hacı Mustafa Mahallesi”, s. 29.

²² Bu harita Demetriadis’in kitabının sonunda ek olarak bulunmaktadır, bkz. Demetriadis, *Τοπografia*.

²³ Akyağcın Kaya, *Les Sabbatéens saloniens*, s. 165 ve 182.

meslek geliri Selanik genel ortalamasının altında kalarak onu toplumsal hiyerarşi içinde en alt seviyelere yerleştirmektedir.

Temettuat ve nüfus kayıtları aile üyeleri arasında mesleki ve gelir profili açısından farklılıkları göstermektedir. Örneklem grubumuz her ne kadar sınırlı olsa da aslında Dönmelerin tamamının ticaretle uğraşan ya da yüksek devlet memuriyetlerini ellerinde tutan zengin bir grup olduğuna dair yazılanları da sorgulamamızı sağlayacak ipuçları sunmaktadır. Kitâbet mesleği ile devlet memuriyetine giren Yakubi kökenli insanların yanında vasıfsız işçi konumunda bulunan Dönmelerin de olduğunu görmek aslında hayat güzergâhlarının sadece dini ya da etnik aidiyetle tanımlı olmadığını, farklı kişisel hikâyelerin insanların hayatlarında önemli roller oynadığını göstermektedir.

İncelediğimiz defterler, kardeşlerin mesleklerine, mesleki gelirlerine ve şehir içindeki sosyo-ekonomik konumlarına dair önemli ipuçları vermekle birlikte defterlerden anlaşılan diğer önemli konu da sahip oldukları gayrimenkullerdir. Üç kardeşin de oturdukları evlerden başka gelir getiren mülkleri bulunmamaktadır. Yani eşraf olarak adlandırılan, iktisadi gücünü daha çok topraktan ya da şehirde sahip oldukları gayrimenkullerden alan insanların içinde yer almazlar. Bu grubun dışında kalmak şehir meclislerine üye olmayı ya da oy kullanmalarını, yani yerel siyasete girmelerini engellemektedir. Aslında gayrimenkulleri olmadığı için görece yüksek gelirler kazanmalarına rağmen Osman Sırrı ya da Mehmed Efendi buna eşlik edebilecek Selanik toplumunun gözünde eşraf olma sıfatını haiz değillerdir. Son olarak vergi ve nüfus kayıtlarına göre “çekirdek hane” modelini benimsemişlerdir. Aynı çatı altında geniş aile olarak yaşama pratiklerinin pek fazla olmadığı düşünülebilir.

Mustafa Arif Efendi, Selanik'te Hacı İskender Mahallesi'nde geliri orta üst seviyesinde olan bir ailenin üçüncü erkek çocuğu olarak H. 1268 [M. 1852] yılında dünyaya gelmiştir. Hayatının ilk onbeş yılına dair bilgimiz olmasa da mahallesindeki sıbyan mektebinde eğitim aldığı öne sürülebilir. Mustafa Arif Efendi'nin hayatını giriş bölümünde anlatılan Selanik'in geçirdiği dönüşümü hep akılda tutarak hem defterinden hem de arşiv kaynaklarından takip edeceğiz.

Mustafa Arif Efendi'nin mesleki hayatı: Mustafa Arif Efendi'nin defteri iş hayatı ile ilgili çok ayrıntılı bilgiler sağlamaktadır. Bize özellikle 1867-1879 [H. 1283-1295] yılları arasında iş arayan Selanikli bir gençten meslek sahibi Mustafa Arif Efendi'ye uzanan hikâyeyi izleme olanağı sunmaktadır.²⁴ Bu süreç içinde şehirde yaşanan gelişmelerin gençlere sunduğu her imkândan olabildiğince yararlanmaya çalıştığını görmekteyiz.

Mustafa Arif Efendi'nin iş hayatı 15 yaşındayken yerel idarede tapu odasına stajyer olarak [mülazemetle] girmesiyle başlamıştır. Sonraki yıllarda yerel idarenin kontrato odası ve belediye gibi farklı bürolarında da çalışmıştır. İş hayatının en azından ilk yıllarında yerel idarenin önemli bir yer tutmasında babasının etkisi

²⁴ Mustafa Arif Efendi'nin mesleki hayatı ile ilgili notlar için bkz. MAED, varak 1a-3a.

şüphesizdir. Babasının kâtip olmasının hem Mustafa Arif Efendi'nin sınırlı da olsa eğitim almış olmasında hem de yerel idareye yönlendirilmiş olmasında etkili olduğunu belirtmek gerekir. Ancak yerel idarede görev almasını sadece babasının etkisi olarak yorumlamak eksik kalacaktır. Taşra idaresinde yaşanan dönüşümlerin genç Mustafa Arif Efendi'nin kariyer seçiminde payı olması kuvvetle muhtemeldir. 1867 yılında çıkarılan “Vilayet Nizamnamesi” ile eyaletler, liva, kaza ve karye olarak bölünmüş; eyalet idaresi valilere, livalar kaymakamlara ve kaza idareleri de müdürlere verilmiştir. Nizamname; hukuki, idari, mali vb. işler için her idari birimde kurulan büroları doğrudan İstanbul'daki ilgili nezarete bağlayarak taşradaki merkezi idarenin gücünü pekiştirme amacı taşımaktaydı.²⁵ Mustafa Arif Efendi'nin çalıştığı tapu ve kontrato odaları yerel idarede kurulan bürolardan sadece birkaçıydı. Belediyeyi de aynı şekilde idari reformlar çerçevesinde ortaya çıkan yerel yönetim birimlerinden biri olarak düşünmek gerekir.

Mustafa Arif Efendi yerel idarede çalışmaya ara verdiği dönemlerde Selanik'te gelişmekte olan “özel sektör”de iş peşinde koşmaktaydı. Dönem dönem taşra idaresindeki görevlerinden istifa edip Selanik'teki kurulan ticarethanelerde kâtip olarak çalışmaktaydı. Selanik'in önemli şahsiyetlerinden Jack Abbot'un ticarethanesini²⁶, Fevâid-i Osmaniye vapur acenteliğini ve balıkhaneyi kâtiplik yaptığı işyerleri arasında sayabiliriz. Mustafa Arif Efendi'nin özel sektörde tutunma çabası yine dönemin sağladığı iktisadi gelişmeler çerçevesinde ele alınmalıdır. Selanik'in ticaret hacmi demiryolu ve limanın yapılması ile birlikte önemli oranda artmıştır. Selanik şehrinin ve artülkesinin hem Avrupa'dan gelen mallar için önemli bir pazar hem de Avrupa'daki sanayi üretimi için hammadde deposu olarak işlev görmesinden dolayı ticaret hacmi büyümüştür. Mustafa Arif Efendi her ne kadar kendisi doğrudan ticarete atılmasa da yeni kurulan ticarethane ve vapur acenteliği gibi işyerlerinde kâtiplik yaparak şehrin yaşadığı ticari gelişmelerden pay sahibi olmayı hedeflemektedir.

Yerel idare ve ticaret alanlarının yanında Mustafa Arif Efendi girişimci ruhuyla kendi işini de kurmaya ve yine dönemin gelişmelerinin Selanikli gençlere sunduğu imkânlardan olabildiğince faydalanmaya çalışmaktaydı. Örneğin sahilde tamir ve inşa olunmakta olan kayıkların belediyeye ait olan yer ücreti [ücret-i arziye] vergisi müzayedeye konulunca Mustafa Arif Efendi ihalesini elde etmiştir. Geçimini sağlayacak miktarda olmayan vergi geliri daha çok bütçesine katkı sağlama amacı taşımaktadır. Defterinden takip edebildiğimiz kadarıyla Mustafa Arif Efendi başka ihaleye katılmamıştır. Ancak yine girişimci ruhunun izlerini taşıdığını düşündüren bir işe teşebbüs etmiştir: Yazıcı dükkânı açmış, burada arzuhaller yazarak dava takip etmiştir. Böylece Mustafa Arif alaylı olarak dava vekâleti yapmaya ve gerektiğinde

²⁵ Yerel idarede yaşanan dönüşüm ve Vilayet nizamnamesi için bkz. Stanford Shaw, “The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876”, *Near Eastern Round Table 1967-68* içinde, yayına hazırlayan: R. Bayly Winder, New York 1969, s. 53-142.

²⁶ Abbot Ailesinin Selanik'teki hikayesi için bkz. Anastassiadou, *Salonique*, s. 361-2.

müvekkilliği için İstanbul'a giderek burada işlerini halletmeye başlamıştır. Ancak XIX. yüzyıl sonunda yaşanan hukukî dönüşüm içinde kurulan Nizamiye mahkemeleri vekâlet işinin doğasını da dönüştürecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda "profesyonel avukatlık" XIX. yüzyılın ikinci yarısında Nizamiye mahkemelerinin kurulmasıyla eşzamanlı olarak ortaya çıkmıştır.²⁷ Osmanlı reformcuları merkezî idarenin verdiği hukukî ruhsatı resmi izin belgesi yapmak için çaba sarfederek hukuk eğitiminden yoksun eski tür "vekiller" ile "profesyonel dava vekilleri" arasında resmi ayırım ortaya koyma amacı taşımışlardır. Başlarda diplomalı profesyonel avukatlık uzmanlaşma göstergesi olarak önem kazandıysa da sonrasında avukatlık yapmak için diploma şartının arandığı bir süreç yaşanmıştır. Yani hukuk okulları açıldıkça yavaş yavaş mesleğin okulundan mezun olmak avukatlık yapmanın tek koşulu haline gelmiştir.

Mustafa Arif Efendi hukuk okulu mezunu değildi ve haliyle avukatlık diploması bulunmuyordu. Ancak süreç içinde onun gibi alaylı vekillerin yeni sistem içinde kendilerine yer edinmelerini sağlayacak bir durum söz konusuydu. Çünkü imparatorluğun her yerinde hızlı şekilde kurulan Nizamiye mahkemelerindeki ihtiyacı karşılayacak yeterli sayıda diplomalı avukat olmaması önceden dava vekâleti ile uğraşan insanları sistem içine dâhil etmeyi gerektirmişti. Mustafa Arif Efendi gibi öncesinde dava vekilliği yapan insanların ruhsatname alarak diplomalı dava vekili olabilmeleri için birkaç düzenleme yapılmıştır. Mustafa Arif Efendi'nin notlarına göre bunlar 17 Kasım 1875 tarihli "Mehâkim-i Nizamiye dava vekilleri hakkında nizamname"den bile önce yapılmıştır.

Mustafa Arif Efendi'nin iş için İstanbul'a gidişinde haberdar olduğu bu düzenlemeler iki etapta oluşuyordu. Mustafa Arif Efendi ilk olarak Babıali'de hukuk, ceza ve ticaret kısımlarının eğitimi için ayrılan yere Perşembe, Cumartesi ve Pazartesi günleri devam ederek dersleri takip etmiştir. Ahmed Hilmi Efendi'den Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye; Gabriyel Efendi'den Ticaret ve Yovanco Efendi'den de Ceza Kanunnameleri derslerini alarak hukuk, ceza ve ticaret derslerini tamamlamıştır. Sonrasında sınav komisyonuna başvurup sınava girmeyi talep etmiştir. Babıali'de Adliye Nezareti'ne ait dairede Meclis-i Vala başkâtibi ve aynı zamanda Şura-yı Devlet azası Mahmud Bey, Antopolos Efendi ve diğerlerinden oluşan özel komisyon tarafından yapılan sınavda başarılı olarak 22 Mart 1875 [R. 10 Mart 1291] tarihinde Nizamiye mahkemelerinin her derecesinde avukatlık yapmaya yetkili olduğuna dair şahadetname almıştır.

Söz konusu şahadetnameyi aldıktan sonra Mustafa Arif Efendi 5 Nisan 1875 tarihinde [R. 24 Mart 1291] Selanik'e dönmüştür. Aslında aldığı avukatlık diploması henüz sadece İstanbul'da bulunan Nizamiye mahkemelerini kapsamaktaydı. Ancak Mustafa Arif Efendi hem İstanbul'da pek çok dava takip edip iş yaptığından hem

²⁷ Bu konu hakkında bkz. Avi Rubin, "From Legal Representation to Advocacy: Attorneys and Clients in the Ottoman Nizamiye Courts", *International Journal of Middle East Studies*, 44, 2012, s. 111-127.

de ileride Selanik'te işine yarayacağı düşüncesiyle olsa gerek avukatlık diplomasının önemini kavrayarak elde etmek istemiş olmalıdır. Gerçekten de bu tür bir belgenin Selanik'te iş almada büyük önem taşıdığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Mustafa Arif Efendi, daha sonraki İstanbul seyahati sırasında dava vekâletiyle ilgili yeni gelişmelerden haberdar olma fırsatı yakalamıştır. 27 Haziran 1879 [H. 7 Receb 1296] tarihli “dava vekâleti nizamının vilayatta dahi icrasına dair tahrirat-ı umumiye” [avukatlık kanununun vilayetlerde de uygulanmasına dair genel resmi yazı] nedeniyle İstanbul seyahatini uzatarak sınava girmeye karar vermiştir. Adliye dairesinde birinci hukuk reisi Ahmed Nüzhet, temyiz azası Karabet ve Gorkiyadi'den oluşan özel bir komisyon huzurunda sınava girmiş ve 16 Kasım 1879 [H. 1 Zilhicce 1296] tarihinde birinci sınıf şهادetname almaya hak kazanmıştır.

Mustafa Arif Efendi'nin iş hayatına girdiği 15 yaşından avukatlık diploması aldığı 27 yaşına kadar iş hayatının gelişimine baktığımızda elinden geldiğince her alanda kendini deneyen, yaşadığı dönemin sunduğu imkânlardan olabildiğince faydalanmaya çalışan genç bir Osmanlı taşralısının portresini görmekteyiz. Gençlik yıllarını meslek sahibi olması ve evlenmesi ile sonlandırabiliriz. Mustafa Arif Efendi 1880 yılında 28 yaşında Esad Ağa'nın kızı Ayşe ile evlenmiştir.²⁸ Artık hem defterinden hem de diğer arşiv belgelerinden kendisine Selanik toplumunun içinde yer edinmesinin izlerini takip edebiliriz.

Mustafa Arif Efendi'nin Selanik burjuvazisine entegrasyonu: Giriş bölümünde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi ve toplumsal olarak kendini içinde yaşadığı toplumun diğer kesimlerinden ayırmaya başlayan bir grubun oluşmaya başladığını ve üyelerinin belli davranış kalıpları geliştirdiğini belirtmiştik. Her ne kadar söz konusu grubu burjuvazi olarak tanımlasak da dönemin kaynaklarında, özellikle de basınında, bu terim karşımıza çıkmaz. Örneğin yüzyıl sonunda Selanik'te basılmaya başlanan *Journal de Salonique*²⁹ adlı gazetede sıklıkla kullanılan “*Salonicien*” [Selanikli], “*concitoyen*” ya da “*compatriote*” [hemşehri] terimleri burjuvaziye gönderme yapmaktadır. Söz konusu terimler şehirde yaşayan tüm sakinleri kapsayıcı anlamlar içeriyor gibi dursa da yüzyıl sonunda *Journal de Salonique* kolonlarında boy gösteren “Selanikli” kendini şehrin diğer sakinlerinden sosyo-ekonomik, mekânsal ve kültürel olarak ayırmaktadır. “Selanikliler” mesleki olarak ticaret, finans ya da sanayi ile uğraşarak büyük zenginlik elde eden, doktorluk ve avukatlık gibi “diplomalı” bir meslek sahibi olan ya da yerel idarede yüksek pozisyonlara gelen bireylerdir. Şehirde gayrimenkule ya da artülkesinde toprağa yatırım yaparak kendine benzer sosyo-ekonomik profile sahip insanlarla birlikte şehirde yeni kurulan Hamidiye Mahallesi'ne taşınmışlardır. Kültürel olarak “Avrupa” bilmelerinin yanısıra tercihen Fransızca olmak üzere bir Avrupa dilini

²⁸ MAED, varak 3b. Defterinde eşine dair hiç bir bilgi bulunmamaktadır.

²⁹ Bu gazetenin incelenmesi için bkz. Hélène Guillon, *Journal de Salonique. Un Périodique juif dans l'Empire ottoman (1895-1911)*, Paris 2013.

konusabilmektedirler. Son olarak şehri doğrudan ilgilendiren meselelerde söz sahibi olan, şehirdeki üst tabaka eğlencelerine davet edilen ve katılan bireyleri kapsamaktadır. Bu liste her ne kadar hem çok kategorik hem de kendi içinde çok homojen bir grubun varlığına işaret ediyor gibi dursa da XIX. yüzyıl Selanik toplumunun bir kesiminin temel özelliklerini kabaca da olsa yansıtmaktadır. Şüphesiz mikro analiz, genel iktisadi ve toplumsal dönüşümlerin insanların hayatlarını nasıl farklılaştırdığını ortaya koyacaktır. Şimdi elimizde bulunan kaynakların el verdiği ölçüde Mustafa Arif Efendi'nin hayatı üzerinden bu noktaları inceleyelim.

Önceki sayfalarda Mustafa Arif Efendi'nin meslek edinme süreci ayrıntılı olarak ele alındığı için burada yalnızca mesleğinden edindiği sermayeyi ne şekilde yatırıma dönüştürdüğü üzerinde durulacaktır. Mustafa Arif Efendi'nin yatırım pratikleri içinde geleneksel yöntemleri ve yaşadığı döneme ait “yeni” pratikleri birlikte görmemiz onun girişimci ruhunu ortaya koymaktadır.

Elimizdeki kayıtlar Mustafa Arif Efendi'nin şehrin hemen batısında Çayır Mahallesi'nde ve şehir içinde çok sayıda gayrimenkul yatırımı gerçekleştirdiğini göstermektedir.³⁰ Çayır Mahallesi limanın ve tren istasyonunun bulunduğu yer olması nedeniyle şehrin bütün ticaretinin gerçekleştiği bölgedir. Mustafa Arif Efendi'nin bu mahallede özellikle de arsa, oda ve mağazalara yaptığı yatırımlar aslında şehrin ticari yükselişinden doğrudan olmasa da dolaylı olarak yararlanma çabasını gözler önüne sermektedir. Şehir içinde yaptığı yatırımlar da yine gelişmekte olan liman kentinde kira getirisinin yüksek olacağını düşündüğü mağaza, otel, apartman ve bina gibi gayrimenkullere odaklanmaktadır. Özetle 1880'li yıllardan itibaren Mustafa Arif Efendi'nin, avukatlıktan kazandığı parayı yavaş yavaş kira getirisi yüksek gayrimenkullere yatırdığını görmektediriz.

Mustafa Arif Efendi'nin geleneksel olarak nitelendirebileceğimiz yatırımları şehirdeki gayrimenkulleriyle sınırlı değildir. XX. yüzyıl başında şehrin güneydoğusunda bulunan Pınar Çiftliği'ni satın almıştır.³¹ Her ne kadar çiftlik satın almak gücünü topraktan alan geleneksel eşraf kesiminin davranış kalıbını hatırlatsa da bu dönemde ihracata yönelik ticari tarımın gelişmesi ile ortaya çıkan çiftlik sahibi olma arzusu eski geleneğin güncel gelişmeler çerçevesinde yeniden ortaya çıkması olarak da yorumlanabilir. Nitekim Mustafa Arif'in satın aldığı Pınar Çiftliği'nin konum olarak denize ve Selanik'e yakın olması³² üretilen tarım ürünlerinin taşınmasında hayati öneme sahiptir. Ayrıca çiftlikte üretilen ürünlerin ihracata

³⁰ Mustafa Arif Efendi'nin Selanik Çayır Mahallesi'ndeki gayrimenkulleri için şu kaynaklar kullanılmıştır: Tarihi Makedonya Arşivleri [IAM], Arazi ve Emlak Esas Defteri, “Çayır Mahallesi”, s. 19-35. Şehir içindeki gayrimenkulleri için bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri [BCA], Tasfiye Talepnameleri, sayı 38565, fon kodu: 130.16.13.2., yer no: 360.4.11; sayı 40026, fon kodu: 130.16.13.2, yer no: 390.206.25.

³¹ BCA, Tasfiye Talepnameleri, sayı: 38566, fon kodu: 130.16.13.2, yer no: 360.4.10

³² Bu çiftliğin konumu için bkz. Sefer Güvenç (der.), *Mübadele Öncesi ve Sonrası Eski ve Yeni Adları ile Kuzey Yunanistan Yer Adları Atlası*, İstanbul 2010, s. 41.

yönelik susam, pamuk, tütün ve afyon gibi hammaddelerden oluşması şehirde yaşanan ticari gelişmelerin sonucudur.

Bu yatırımlardan farklı olarak dönemin sunduğu fırsatlardan faydalanmak isteyen Mustafa Arif Efendi maden imtiyazı işine de girmiş, defterinde hiç bahsetmese de o dönemde yaşayan pek çok girişimci gibi yeni yeni ortaya çıkmakta olan maden imtiyazları ile ilgilenmeye başlamıştır.³³ Serfiçe’de Kayalar’da Köseler köyündeki madenlerin imtiyazını daha önce elde eden Necib, Ramiz, Şükrü ve Halil adlı kişiler madenlerdeki hukuklarını Mustafa Arif Efendi ile İngiltereli Mark Toyer’a devretmişlerdir. Sonrasındaki gelişmeler hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Bu sebeple madeni işletip işletmediklerini ya da başkasına satıp satmadıklarını bilmiyoruz. Ancak bu dönem için çok yaygın olan imtiyaz alım ve devir işlemlerine Mustafa Arif Efendi’nin de dâhil olduğu tahmin edilebilir. Hem aldığı formasyon hem de yaptığı meslek ile uzaktan yakından bağlantısı olmayan maden işletmeciliğini o dönemin pek çok girişimcisi gibi fırsat olarak değerlendirip ek gelir sağlamak amacıyla tercih ettiğini düşünebiliriz. Bu fikri sağlama amaçlı diğer ipucu ise kendisinin doldurduğu tasfiye taleplerini formundan kaynaklanmaktadır. Mübadele sonrası Selanik’teki malvarlığını beyan eden formlardan biri Dedeğaç’ta Sofulu’da Kanberler-i Bala köyündeki maden imtiyazındaki yüzde 15’lik hissesine dair bilgi içermektedir.³⁴ Yunanistan hükümetine geçen topraklarda bulunan maden Mustafa Arif Efendi’nin İstanbul’da karşılığının verilmesini beklediği malvarlıkları arasındadır. Her ne kadar Mustafa Arif Efendi’nin maden işindeki faaliyetlerini bilmiyorsak da büyük ihtimalle maden işletmeciliği üzerinden gelir elde etme fikri yerine imtiyaz alım-satım işinden maddi çıkar sağlama amacını taşıdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Mustafa Arif Efendi’nin Selanik toplumu içinde kendine yer edinmesinin iktisadi temellerini inceledikten sonra maddi temelin üzerine nasıl bir hayat kurduğu meselesi üzerine odaklanabiliriz. Önceki sayfalarda listelenen gelişmekte olan burjuvazinin davranış kalıplarının hangileri ne şekilde Mustafa Arif Efendi tarafından benimsenmiştir? İlk olarak ele alabileceğimiz nokta Mustafa Arif Efendi’nin oturduğu mahalleyi değiştirmesidir. XIX. yüzyıl sonunda Selanik şehrinin hemen doğusunda görece zenginlerin oturduğu ve “Hamidiye” olarak adlandırılan bir mahalle ortaya çıkmıştır.³⁵ Bu mahallenin suriçi Selanik’te bulunan

³³ Mustafa Arif Efendi’nin maden imtiyazı alma hakkında bkz. BOA, BEO 649-48629, 10.M.1313 [3 Temmuz 1895]; BEO 718-53834, 4.B.1313 [21 Aralık 1895]; ŞD 522-7, 2.ZA.1317 [4 Mart 1900].

³⁴ BCA, Tasfiye Taleplerleri, sayı: 40269, fon kodu: 130.16.13.2, yer no 371.82..19

³⁵ Bu mahallenin gelişimi ile ilgili bkz. *Selanik Vilayeti Salnamesi, 1318 [1900/1], onaltıncı defa olarak*, Selanik “Hamidiye” mekteb-i sanayi matbaasında tab’ ve temsil olunmuştur, s. 291-292; Alexandra Yerolympos, “Formes spatiales d’expansion urbaine et le rôle des communautés non musulmanes à l’époque des réformes. Etudes de cas dans les villes des provinces européennes de l’Empire ottoman (1839-1912)”, *REMMM*, Eylül 2005, no 107-110, s. 131-2.

geleneksel mahallelerden ayrılan temel özelliği sakinlerinin etnik ve dini aidiyetlerinden çok sosyo-ekonomik statülerinin belirleyici olmasıdır.³⁶

Mustafa Arif Efendi'nin Hacı İskender Mahallesi'nden yeni mahalleye hangi tarihte taşındığını tam olarak bilmesek de iki mahkeme kaydından anladığımız kadarıyla 1890'larda hala suriçinde oturmaktaydı.³⁷ Ancak yüzyıl dönümünde tutulan kayıtlarda Hamidiye Mahallesi'nde oturduğu belirtilmektedir.³⁸ Yani tam da mekânsal dönüşümün pek çok zengin Selanikli tarafından yaşandığı dönemde Mustafa Arif Efendi de yaşadığı mahalleyi değiştirmiştir. Ancak evi mahalleye adını veren Hamidiye Caddesi üzerinde bulunan ve şehrin en zenginlerinin oturduğu deniz tarafındaki yalılar arasında değildir. Caddenin kara tarafında, dik inen sokaklardan birinde, deniz kenarında bulunan yalılara göre oldukça mütevazı bir eve taşınmıştır. Yine de oluşmakta olan sınıfa aidiyetini ya da ait olma arzusunun göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Selanik'in yaşadığı iktisadi ve toplumsal dönüşüm ile doğrudan bağlantılı olarak burjuvazi arasında şehre aidiyet hissiyatının oluşmaya başladığını belirtmiştik. Mustafa Arif Efendi'de de "şehirli" olmaya dair ipuçlarını defterinden ve dönemin basılı kaynaklarından takip etmek mümkündür. Şehir sakinlerinin yerel siyasette boy göstermeleri, şehri ilgilendiren her tür meselede yer almaları ve söz sahibi olmaları söz konusu şehre aidiyetin temel unsurlarındandır. Mustafa Arif Efendi'nin de yerel meselelere olan ilgisinin artmasıyla ortaya çıkan "şehirli" olma süreci oluşmakta olan burjuvaziye aidiyetinin önemli özellikleri arasındadır.

Mustafa Arif Efendi 1877-8 yılları arasında Rusya ile yaşanan 93 Harbi sonrasında Selanik'e gelen muhacirler sorunu ile ilgilenen komisyonlarda görev almıştır.³⁹ Selanik şehri kimi muhacirler için yerleşim yeri olmuşken kimileri için ise imparatorluğun diğer bölgelerine geçebilmek için bir transit noktası haline gelmişti. Çok sayıda muhacirin Selanik'e gelmesiyle şehirde barınma ve yiyecek sorunları ortaya çıkmış, bunları çözmek amacıyla belediye bünyesinde muhacir komisyonları kurulmuştur. Notlarından anladığımız kadarıyla Mustafa Arif Efendi de muhacirler için yapılan yardımlara katılmış ve 15 Nisan 1885 [R. 3 Nisan 1301] tarihinde

³⁶ Yerolympoş, "Formes spatiales", s. 113-142. Bu mahallede yaşayan diğer Dönmeler için bkz. Dilek Akyalçın Kaya, *Les Sabbatéens saloniens*, bölüm 5: "La vie urbaine des Sabbatéens", s. 262-309.

³⁷ IAM, Selanik Şeriye Sicilleri [SSS], 315-587, 27.R.1308 [10 Aralık 1890]; SSS, 318-424, 4.R.1311 [15 Ekim 1893].

³⁸ IAM, Selanik Esas Emlak Defterleri, "Hamidiye Mahallesi"; IAM, Emlak ve Arazi Hulasa Defterleri, "Hacı İskender Mahallesi-Abdurrahman Bey Sokağı"; IAM, Emlak ve arazi Hulasa Defterleri, "Hamidiye Mahallesi-Bağçeler Sokağı".

³⁹ Selanik'e gelen muhacirler ile ilgili bkz. Dilek Akyalçın Kaya, "Immigration to the Ottoman Territory: The Case of Salonica in the Late Nineteenth Century", *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity* içinde, yayına hazırlayan: Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler, Londra 2011, s. 177-189.

Muhacirin idaresi reisi Yusuf Rıza Paşa'nın talebi ile kendisine rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi tevcih edilmiştir.⁴⁰

Mustafa Arif Efendi'nin notlarından anlaşıldığına göre kendisi muhacir iskânındaki rolü haricinde şehrin eğitim faaliyetlerinde de görev almıştır. Notlarında iki kez maarif müdürü vekâleti görevini üstlendiğini belirtmiştir.⁴¹ Maarif müdürü Radovişteli Mustafa Bey'in vilayet valisi İškodralı Hasan Paşa'nın onayı ile Yanya'ya tayin olması üzerine adı geçen vali tarafından vekâlet görevi 7-12 Haziran 1302 [19-24 Haziran 1886] Mustafa Arif Efendi'ye verilmiş ve maarif müdürü Emrullah Efendi'nin Selanik'e dönmesiyle vekilliği sona ermiştir.

Dönemin Selanik salnamelerinde belirtildiğine göre Mustafa Arif Efendi'nin maarif meclisindeki görevi vekâletle sınırlı değildir.⁴² Giriş bölümünde merkezi idarenin ve şehirdeki zenginlerin dönemin iktisadi ve idari koşullarına uygun gençler yetiştirme arzusunun öne çıktığını ifade etmiştik. Yeni kurulan okulların işleyişi ve kontrolü için yerel idarede doğrudan merkezi idareye bağlı büroların kurulması ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Mustafa Arif Efendi'nin de dâhil olduğu Selanik maarif meclisinin böyle bir amaca hizmet ettiğini belirtmek gerekir.

Ne yazık ki Mustafa Arif Efendi'nin defterinde Selanik burjuvazisinin baloları, eğlenceleri ve bunlara katılımına dair herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Ancak defterinde geniş yer kaplayan İstanbul'a yaptığı iş seyahatleri⁴³ ve Avrupa seyahatinden bahsetmek gerekir. İstanbul seyahatleri her ne kadar meslekî sorumluluklarını yerine getirme amacı taşısaya da sık sık başkente gitmek, orada yaşananlardan doğrudan haberdar olmak ve bu bilgilerle taşraya dönmek Selanik sakinleri için önemli olmalıdır. Daha da önemlisi Mustafa Arif Efendi'nin notlarında belki de en çok yer tutan 1889 yılında Avrupa'ya yaptığı seyahattir.⁴⁴ Burjuvazinin davranış kalıpları içinde bahsettiğimiz "Avrupa" bilmenin önemini kavramış olan Mustafa Arif Efendi büyük ihtimalle o yıl Paris'te düzenlenen "Exposition universelle" vesilesiyle uzun bir Avrupa seyahatine çıkmıştır.⁴⁵

Sonuç

Dönmeler üzerine yazılmış ikincil literatüre bakıldığında zengin tüccar/büyük burjuvazinin üyeleri olduklarına dair yazılar sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu

⁴⁰ MAED, varak 6a.

⁴¹ MAED, varak 6a.

⁴² *1307 Sene-i Hicriyesine Mabsus Selanik Vilayeti Salnamesidir*, onuncu def'a olarak vilayet matba'asında tab' olunmuştur.

⁴³ MAED, varak 1b, 2b, 5b.

⁴⁴ MAED, varak 6b-19a.

⁴⁵ Mustafa Arif Efendi'nin 1912'den sonra Selanik'teki hayatına dair bilgilerimiz sınırlıdır. Pek çok Selanikli gibi şehirde kalmayı tercih etmiş, Yunan parlamentosunda azınlık milletvekili olarak görev yapmış ve azınlıkların haklarını ve özellikle de mülklerini korumaya çalışmış ve Ocak 1925 tarihinde mübadil olarak İstanbul'a gelmiştir. Defterinde İstanbul'daki hayatına dair hiç bir not bulunmamaktadır. 1941 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

gruba mensup bireylerin sadece gruba aidiyetlerinden dolayı homojen bir yapı oluşturdukları varsayılır. Ancak mikro düzeyde bir inceleme aslında bireyin ait olduğu grubun sınırlarının ne kadar geçirgen, belirsiz ve karmaşık olduğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda burjuvazinin oluşumu konusunda yapılan makro düzeydeki çalışmalar da benzer şekilde meseleyi homojen alt burjuvazi grupları üzerinden incelemişlerdir. Böylelikle Osmanlı toplumunda ticaretle uğraşan Gayrimüslim burjuvazi ve bürokrasi/idarede çalışan Müslüman burjuvazi gibi hem birbirinden ayrı hem de kendi içlerinde homojen bir yapıya sahip iki başlı bir Osmanlı burjuvazisinin varlığı savunulmuştur. Mustafa Arif Efendi'nin hayat hikâyesi ise bize XIX. yüzyıl sonunda Osmanlı taşrasında bahsi geçen grupların oluşumunu inceleme fırsatı sunmaktadır.

Bu makalede Mustafa Arif Efendi'nin yüzyıl sonunda Selanik'te oluşmakta olan burjuvazinin parçası olduğu öne sürülmüştür. Makale, burjuvaziyi de kendisinin hayatını da süreç olarak ele alıp oluşumlarına odaklanmaktadır. Mustafa Arif Efendi büyük burjuvazinin Dönme zengin tüccarı olarak değil, ailesinin hikâyesi, eli yıl içinde geliştirdiği stratejiler, icra ettiği meslekler ve önüne çıkan fırsatlardan faydalanma kapasitesi ele alınarak oluşmakta olan burjuvazinin hangi davranış kalıplarının ne şekilde parçası olduğu incelenmiştir. Böylelikle kendisinin Dönme olması onu diğer Selanik sakinlerinden ayırıcı bir özellik iken burjuvazinin parçası olarak değerlendirilmesi Mustafa Arif Efendi'nin Osmanlı burjuvazisinin diğer üyeleriyle ile ortaklıklarının belirlenmesine imkân sunmaktadır.

Mikro analiz metodunu benimseyen çalışmalarda olduğu gibi burada da akla şu soru gelecektir: Mustafa Arif Efendi ne kadar tekil bir örnektir ya da ait olduğu grubu ne derece temsil etmektedir? Yaşamının pek çok ögesi oluşan burjuvazinin parçası olan diğer bireylerin hayatlarında da bulunabileceği için temsiliyet gücünün yüksek olduğu düşünülebilir. Ancak onun hayatında belirlediğimiz özellikler bu gruba mensup her bireyin hayatında olmak zorunda değildir ya da tam tersi Mustafa Arif Efendi'nin hayatı burjuvazinin tüm davranış kalıplarını barındırmamaktadır. Mikro analiz metoduyla incelenecek diğer burjuvaların hayatları sayesinde hem bu toplumsal kategorinin oluşum süreçlerini hem de toplumsal değişimin karmaşık dinamiklerini çözmeye biraz daha yaklaşabiliriz.

Kaynakça

Birincil kaynaklar

Mustafa Arif Efendi'nin Defteri [MAED].

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], BEO 649-48629, 10.M.1313 [3 Temmuz 1895]; BEO 718-53834, 4.B.1313 [21 Aralık 1895]

BOA, ŞD 522-7, 2.ZA.1317 [4 Mart 1900].

BOA, ML.VRD.TMT 11487; ML.VRD.TMT 11654.

BOA, NFS.d 4971.

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], Tasfiye Talepnameleri, sayı 38565, fon kodu: 130..16.13.2., yer no: 360.4..11.
- BCA, Tasfiye Talepnameleri, sayı 40026, fon kodu: 130..16.13.2, yer no: 390.206.25; Tasfiye Talepnameleri, sayı: 38566, fon kodu: 130..16.13.2, yer no: 360.4..10; Tasfiye Talepnameleri, sayı: 40269, fon kodu: 130..16.13.2, yer no 371.82..19.
- Tarihî Makedonya Arşivleri [IAM], Arazi ve Emlak Esas Defteri, “Çayır Mahallesi”, s. 19-35; Selanik Esas Emlak Defterleri, “Hamidiye Mahallesi”; Emlak ve Arazi Hülasa Defterleri, “Hacı İskender Mahallesi-Abdurrahman Bey Sokağı”, “Hamidiye Mahallesi-Bağçeler Sokağı”.
- IAM, Selanik Şeriye Sicilleri [ŞŞS], 315-587, 27.R.1308 [10 Aralık 1890]; ŞŞS, 318-424, 4.R.1311 [15 Ekim 1893].

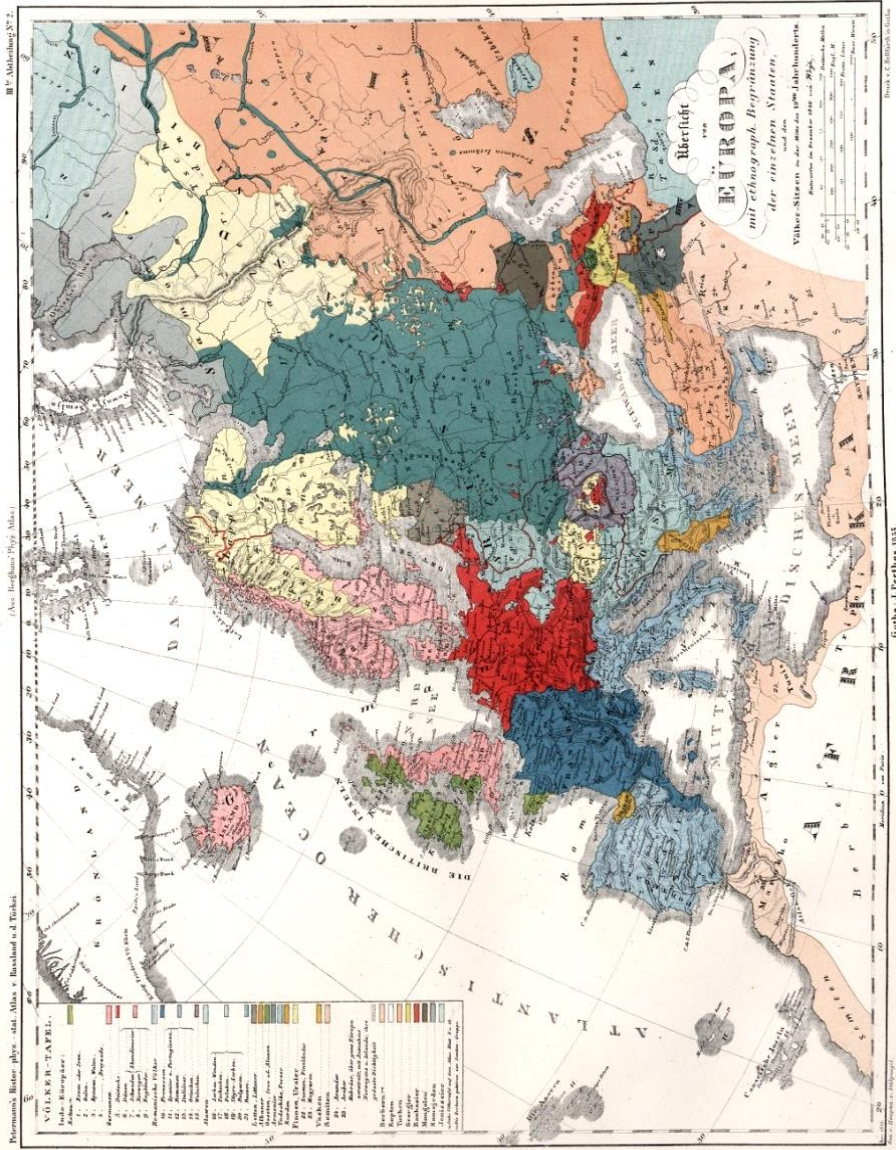
Basılmış Birincil Kaynaklar

- 1307 *sene-i hicriyesine mahsus Selanik vilayeti salnamesidir*, onuncu def'a olarak vilayet matba'asında tab' olunmuştur.
- Selanik vilayeti salnamesi, 1318 [1900/1]*, onaltıncı defa olarak, Selanik “Hamidiye” mekteb-i sanayi matbaasında tab' ve temsil olunmuştur.

Tetkik Esaslar

- Akyağın Kaya, Dilek, *Les Sabbatéens saloniens (1845-1912): des individus pluriels dans une société urbaine en transition*, Bölüm 1: “Salonique au milieu du XIXe siècle”, basılmamış doktora tezi, EHESS-Paris 2013.
- Akyağın Kaya, Dilek, “Les conditions économiques et les caractéristiques démographiques des Juifs saloniens au milieu du XIXe siècle”, *Salonique. Ville juive, ville ottomane, ville grecque* içinde, yayına hazırlayan: Esther Benbassa, Paris 2014, s. 19-48.
- Akyağın Kaya, Dilek, “Immigration to the Ottoman Territory: The Case of Salonica in the Late Nineteenth Century”, *The City in the Ottoman Empire: migration and the making of urban modernity* içinde, yayına hazırlayan: Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler, Londra 2011, s. 177-189.
- Anastasiadou, Meropi, *Salonique 1830-1912: une ville ottomane à l'âge des réformes*, Leiden 1997.
- Baer, Marc David, *The Dönme. Jewish converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*, Stanford 2010.
- Bouquet, Olivier, “Comment les grandes familles ottomanes ont découvert la généalogie”, *Cahiers de la Méditerranée*, “Penser en exil. Les grandes familles en Méditerranée orientale”, no 82, Haziran 2011, s. 297-324.
- Demetriadis, Vassilis, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Selanik 1983 [Yunanca].
- Dumont, Paul ve François Georgeon, “Un bourgeois d'Istanbul au début du XXe siècle”, *Turcica* 17, 1985, s. 127-182.
- Eldem, Edhem, “Un bourgeois d'Istanbul au milieu du XIXe siècle. Le livre de raison de Mehmed Cemal Bey, 1855-1864”, *Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie. Etudes réunies pour François Georgeon* içinde, yayına hazırlayan: Nathalie Clayer ve Erdal Kaynar, Paris 2013, s. 373-406.

- Eldem, Edhem, “[A Quest for] the Bourgeoisie of Istanbul: Identities, Roles, and Conflicts”, *Urban Governance under the Ottomans. Between cosmopolitanism and conflict* içinde, yayına hazırlayan: Ulrike Freitag ve Nora Lafi, Londra, NY 2014, s. 159-186.
- Exertoglou, Haris, “The development of a Greek bourgeoisie: investment patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914”, *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: politics, economy, and society in the nineteenth century* içinde, yayına hazırlayan: Dimitri Gondicas ve Charles Issawi, Princeton, NJ, 1999, s. 89-114.
- Gounaris, Vassilis, *Steam over Macedonia. 1870-1912: Socio-economic Change and the Railway Factor*, Boulder 1993.
- Göçek, Fatma Müge, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire. Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford 1996.
- Guillon, Hélène, *Le Journal de Salonique. Un Périodique juif dans l'Empire ottoman (1895-1911)*, Paris 2013.
- Güvenç, Sefer (der.), *Mübadele Öncesi ve Sonrası Eski ve Yeni Adları ile Kuzey Yunanistan Yer Adları Atlası*, İstanbul 2010.
- Keyder, Çağlar, *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development*, Londra, NY 1987.
- Mazower, Mark, *Salonica City of Ghosts Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, Londra 2004.
- Quataert, Donald, “Premières fumées d’usine. Some general factors favoring the development of industry in Salonica”, *Workers, peasants and economic change in the Ottoman Empire 1730-1914* içinde, İstanbul 1993, s. 159-173.
- _____, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge 1993.
- _____, “Industrial Working Class of Salonica, 1850-1912”, *Jews, Turks, Ottomans. A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century* içinde, yayına hazırlayan: Avigdor Levy, New York 2002, s. 196-211.
- Rubin, Avi, “From Legal Representation to Advocacy: Attorneys and Clients in the Ottoman Nizamiye Courts”, *International Journal of Middle East Studies*, 44, 2012, s. 111-127.
- Saban, Giacomo, “Sabbatean Genealogical Trees”, *Kabbalah* 4, 1999, s. 61-74.
- Shaw, Stanford, “The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876”, *Near Eastern Round Table 1967-68* içinde, yayına hazırlayan: R. Bayly Winder, New York 1969, s. 53-142.
- Şişman, Cengiz, *The Burden of Silence: Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Donmes*, Oxford 2015.
- Watenpugh, Keith David, *Bourgeois Modernity, Historical Memory, and Imperialism: the Emergence of an Urban Middle Class in the Late Ottoman and Inter-war Middle East Aleppo, 1908-1939*, Los Angeles 1999.
- Yerolympos, Alexandra, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, Selanik 1996.
- Yerolympos, Alexandra, “Formes spatiales d’expansion urbaine et le rôle des communautés non musulmanes à l’époque des Réformes. Etudes de cas dans les villes des provinces européennes de l’Empire ottoman (1839-1912)”, *REMMM*, Eylül 2005, no 107-110, s. 113-142.
- Zorlu, İlğaz, “Sabetaycı Kültüre ait üç soy ağacı belgesi”, *Evet, Ben Selanikliyim. Türkiye Sabetaycılığı*, 5. Baskı, İstanbul 1998, s. 33-35.

III. 1. Aufhebung 27. 2.

Das Original ist im Besitz des Prof. Dr. Schönerer.

Verlag v. Wagner, Leipzig.

Verlag v. Wagner, Leipzig.

Verlag v. Wagner, Leipzig.

Verlag v. Wagner, Leipzig.